

Digitalna inkluzija

Istraživanje o organizovanju i funkcionisanju osnovnoškolskog obrazovanja
učenika i učenica romske nacionalnosti u okolnostima pandemije virusa
COVID-19 na teritoriji Grada Niša

Autorka: dr Ljiljana Skrobić

Niš, oktobar 2022.

Ovo istraživanje deo je projekta "Dijalog promena: Podrška reformama kroz saradnju organizacija civilnog društva i javnih vlasti" koji sprovodi Beogradska otvorena škola (BOŠ). Projekat je podržan od strane Delegacije Evropske unije u Srbiji, i realizuje se u partnerstvu sa Ministarstvom za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, Republičkim sekretarijatom za javne politike, Centrom za javne politike EU Univerziteta u Beogradu, Olof Palme Centrom kao i sa Uredom za udruge Vlade Republike Hrvatske.

Zahvaljujemo se svim učesnicama i učesnicima u istraživanju koji su podelili svoja iskustva. Posebno hvala NVO Indigo iz Niša koja nam je pomogla da ostvarimo kontakt sa roditeljima učenika i učenica romske nacionalnosti jer su nam neposredna iskustva iz porodica bila dragocena u istraživanju. Takođe, hvala i organizaciji Nauči me iz Niša koja će koristiti rezultate ovog istraživanja u svojim aktivnostima zalaganja za unapređenje obrazovanja.

„Romska deca prvo treba da odrastaju u porodicama koje su na svaki način integrisane u zajednicu, mogu da žive od svog legalnog rada, pa tek onda možemo da pričamo o obrazovanju. Obrazovanje je važno, ali samo niti može, a često i neće samo da promeni ničiji svet. Piše se i priča o pojedincima koji iz te populacije uspeju, ali to idu uz poruku „eto on je mogao sam, nije mu pomogao ceo sistem“. To je loša poruka... Mora da se ojačaju materijalni kapaciteti ove populacije, radi na razvoju svesti čemu sve obrazovanje može da doprinese. Za početak ovo obično, pa tek onda digitalno“.
(Učiteljica 5)

Table of Contents

UVOD	5
OBRAZOVANJE UČENIKA I UČENICA ROMSKE NACIONALNOSTI U KONTEKSTU PANDEMIJE COVID-19.....	7
LOKALNI KONTEKST OBRAZOVANJA UČENIKA I UČENICA ROMSKE NACIONALNOSTI- GRAD NIŠ.....	9
<u>METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA .....</u>	<u>10</u>
CILJ ISTRAŽIVANJA	10
PRIKUPLJANJE I ANALIZA PODATAKA.....	10
UZORAK, REGRUTOVANJE I TOK ISTRAŽIVANJA	12
<u>REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....</u>	<u>13</u>
KVANTITATIVNI DEO ISTRAŽIVANJA	13
KVALITATIVNI DEO ISTRAŽIVANJA	17
ORGANIZOVANJE NASTAVE TOKOM PANDEMIJE VIRUSA COVID-19	17
AKTIVNOSTI RAZLIČITIH AKTERA I AKTERKI KAO PODRŠKA UČENICIMA I UČENICAMA ROMSKE NACIONALNOSTI	21
TEŠKOĆE U ORGANIZOVANJU NASTAVE TOKOM PANDEMIJE VIRUSA COVID-19.....	22
SARADNJA I PODRŠKA TOKOM PANDEMIJE VIRUSA COVID-19.....	26
NAUČENE LEKCIJE I PREPORUKE TOKOM PANDEMIJE VIRUSA COVID-19	30
<u>ZAKLJUČAK .....</u>	<u>31</u>
KLJUČNI NALAZI	32
PREPORUKE	34
<u>LITERATURA.....</u>	<u>38</u>

Uvod

U Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2017) navodi se da su državljani Republike Srbije jednaki u ostvarivanju prava na obrazovanje i vaspitanje. Takođe, navode se i jednakost i dostupnost ostvarivanja prava na obrazovanje i vaspitanje zasnovanom na socijalnoj pravdi i principu jednakih šansi bez diskriminacije. U Ustavu Republike Srbije (čl. 71) navodi se da su osnovno i srednje obrazovanje besplatni. Međutim, za zakonodavca su brojni troškovi koji roditelji ili staratelji imaju tokom obrazovanja dece i mladih ostali nevidljivi. Određene kategorije stanovništva imaju brojne izazove da obezbede materijalna sredstva kojima obezbeđuju troškove pohađanja škole, što dalje nekoj deci i mladima može umanjiti kvalitet obrazovnog procesa ili dovesti do toga da iz istog budu isključeni.

Romska populacija u Srbiji čini nacionalnu manjinu koja je često na meti diskriminacije i karakterišu je siromaštvo, uključivanje u nisko plaćene poslove bez ugovora, dečji rad na ulici, loši životni uslovi, nedovoljna informisanost o pravima... Pored navedenog, barijere za romsku decu u procesu obrazovanja predstavljaju i nedovoljno poznavanje srpskog jezika, nepismenost roditelja, nestimulativna sredina, diskriminatorno ponašanje od strane školskog osoblja ili neromske dece i njihovih roditelja (Čekić Marković, 2016, Raduški, 2020). Takođe, sve ovo su ujedno i najčešći razlozi kojima se objašnjava njihov nepovoljan položaj u obrazovnoj strukturi stanovništva. Oko trećine Roma i Romkinja koji su započeli školovanje u osnovnoj školi istu ne završi ili drugu šansu pronalazi u školama za obrazovanje odraslih (Knežević, 2010). Učenici i učenice romske nacionalnosti predstavljaju i najveći udeo među učenicima i učenicama sa lošim uspehom i tendencijom za ponavljanje razreda. Zbog čestih ponavljanja i nemogućnosti da prate nastavu, znatan broj dece romske nacionalnosti se prebacuje u škole za „decu sa posebnim obrazovnim potrebama”, takozvane „specijalne škole“, koje predstavljaju jedan vid segregacije ove dece (Knežević, 2010, Raduški, 2020).

U Republici Srbiji romsko stanovništvo ima dosta nepovoljnije obrazovne karakteristike u odnosu na nacionalni prosek i to se smatra jednim od najvažnijih uzroka njihove neintegrisanosti u društvo i mehanizmom koji održava ekonomski i sociokulturni jaz između romskog i ostalog stanovništva (Raduški, 2020). Na to ukazuju indikatori koji se tiču pismenosti, digitalne pismenosti i stručne spreme. Ako pođemo od pismenosti, kao osnovnog pokazatelja obrazovanja, prema poslednjem popisu stanovništva iz 2011. godine, udeo nepismenih Roma u ukupnoj romskoj populaciji je 15,1% i znatno je iznad nacionalnog proseka od 2,0% (Radovanović i Knežević, 2014). Iako je nepismenost najčešće veća kod

starijih generacija iznad 65 godina, u romskoj populaciji nepismeni imaju prosečno samo 42 godine (Raduški, 2020). Takođe, zabrinjavajući je udeo dece (10-19 godina) koja ne pohađaju školu (15,6%). Što se tiče obrazovne strukture prema stručnoj spremi, podaci pokazuju da je 34,2% romske populacije započelo, ali nije završilo osnovnu školu¹, dok udeo koji ima završen samo ovaj nivo obrazovanja iznosi 33,3%², srednje obrazovanje ima 11,5%³, dok više i visoko obrazovanje ima samo 0,7% romske populacije⁴ (Radovanović i Knežević, 2014). Nivo obrazovanja ima uticaja i na prihvatanje i korišćenje novih tehnologija. Popisom 2011. godine prvi put su prikupljeni podaci o kompjuterskoj pismenosti. Kompjuterski pismenim smatrana su lica koja znaju da naprave tabelu, obrade tekst, koriste internet i šalju i primaju elektronsku poštu. Podaci pokazuju da je 77,3% romske populacije starije od 14 godina kompjuterski nepismeno, a 13,8% delimično kompjuterski pismeno, dok je na nivou celokupnog stanovništva taj procenat 50, odnosno 15% (Radovanović i Knežević, 2014).

Na prepoznate probleme na nacionalnom nivou je odgovoreno razvijanjem normativnog okvira, strateških i projektnih aktivnosti koje imaju za cilj postizanje ravnopravnosti i inkluzivnog obrazovanja. Između ostalog, Vlada Republike Srbije je 2016. godine donela i Strategiju za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period 2016-2025. godine. U ovoj Strategiji se obrazovanje prepoznaje kao jedna od pet prioriternih oblasti⁵ koje će doprineti poboljšanju socioekonomskog položaja, eliminisanju diskriminacije i većoj uključenosti romske nacionalne manjine u sve sfere društva. Takođe, od 2003. godine sporadično, a od 2005. godine sistemski se sprovode mere afirmativne akcije u oblasti obrazovanja namenjene Romima i Romkinjama (Čekić Marković, 2016). Neke od njih su: olakšane procedure za upis u osnovnu školu i povećanje obuhvata učenika i učenica romske nacionalnosti osnovnim obrazovanjem, afirmativna akcija za upis u srednje škole i povećanje obuhvata učenika i učenica romske nacionalnosti srednjim obrazovanjem, afirmativna akcija za upis na visokoškolske ustanove, individualni obrazovani plan (IOP), pedagoški asistenti, stipendije, krediti, smeštaj i ishrana (Čekić Marković, 2016). Međutim, i pored svih učinjenih koraka u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja, prepoznaje se da problemi i dalje postoje, a kao najznačajniji izdvajaju se: uključivanje dece u predškolsko vaspitanje, završavanje osnovne škole i nastavak školovanja nakon osnovne škole (Raduški, 2020).

---

¹ 10,9% na nivou celokupnog stanovništva u Srbiji (Radovanović i Knežević, 2014)

² 20,8% na nivou celokupnog stanovništva u Srbiji (Radovanović i Knežević, 2014)

³ 48,9% na nivou celokupnog stanovništva u Srbiji (Radovanović i Knežević, 2014)

⁴ 16,2% na nivou celokupnog stanovništva u Srbiji (Radovanović i Knežević, 2014)

⁵ Ostale oblasti su: zdravstvo, zaposlenost, socijalna zaštita i stanovanje

Obrazovanje učenika i učenica romske nacionalnosti u kontekstu pandemije COVID-19

Kraj 2019. i početak 2020. godine, obeležio je početak pandemije virusa COVID-19 koja je trajala i narednih školskih godina. Jedan od modaliteta prilagođavanja novim uslovima života i pridržavanja epidemijskih mera podrazumevao je uvođenje nastave na daljinu u Republici Srbiji. Zbog epidemijske situacije, a u skladu sa Odlukom o proglašenju vanrednog stanja ("Službeni glasnik RS", br. 29/2020, od 15.3.2020. godine) i Uredbom o merama za vreme vanrednog stanja ("Službeni glasnik RS", br. 31/2020, od 16.3.2020. godine), Vlada Republike Srbije donela je Odluku o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i redovnog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja ("Službeni glasnik RS", br. 30/2020 od 15.3.2020. godine). U skladu sa tim, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja je organizovalo učenje putem nastave na daljinu od 17. marta 2020. godine. Ministarstvo je donelo i operativni plan za nastavak rada škola u otežanim uslovima izvođenja nastave, a u saradnji sa Radio Televizijom Srbije organizovalo je i snimanje i emitovanje nastavnih sadržaja za učenje na daljinu preko RTS 2, RTS 3 i RTS Planeta.

Za mnogobrojnu decu, uključujući i decu romske nacionalnosti, praćenje nastave u ovim okolnostima bilo je potpuno ili delimično neizvodljivo i dovelo ih je u dodatno otežanu situaciju. Zatvaranje škola predstavljalo je pretnju za produbljivanje nejednakosti u učenju za najmarginalizovaniju decu koja su već u nepovoljnom položaju. Jedan broj dece u Srbiji tokom pandemije nije mogao da učestvuje u sistemu učenja na daljinu zbog nedostatka odgovarajuće opreme, interneta, znanja i veština za korišćenje opreme, što se odnosilo i na decu iz romske populacije u značajnoj meri. Podaci pokazuju da je najveći broj učenika i učenica u Republici Srbiji (99%) bio uključen u neki oblik učenja na daljinu (praćenje TV časova, korišćenje platformi za onlajn učenje, preuzimanje štampanih materijala). Međutim, obuhvat učenika i učenica iz ranjivih grupa učenjem na daljinu bio je manji - tako, 83% romskih učenika i učenica kojima je potrebna dodatna podrška u osnovnom obrazovanju je učilo na daljinu, uključujući 27% učenika i učenica za koje su korišćeni alternativni oblici, kao što je preuzimanje štampanog materijala za učenje (Unicef, 2020). Od ukupnog broja učenika i učenica, 1,20% njih nema adekvatan pristup internetu, dok 0,80% ne poseduje odgovarajući uređaj za pristup internetu. Sa druge strane, od ukupnog broja učenika i učenica u Srbiji, 30,72% romskih učenika i učenica nema pristup internetu, a njih 19,94% nema odgovarajući uređaj (televizor, pametni telefon, tablet, računar) (MPNTR i Unicef, 2020).

Većina organizacija (68,42%) koje su učestvovala u istraživanju „Posledice Kovid-19 na položaj osetljivih grupa i grupa u riziku - uzroci, ishodi i preporuke“ smatra da su se rizici po Rome i Romkinje u oblasti inkluzivnog obrazovanja pojačali tokom trajanja restriktivnih mera, a osnovne manifestacije ovih rizika vide u nedostatku tehničkih preduslova za praćenje nastave (struja, internet, kompjuteri, tableti, pametni telefoni) i nepostojanje sistemskih mera podrške u učenju. Takođe, navodi se i prestanak pružanja podrške deci od strane asistenata, mentora i fasilitatora u učenju tokom trajanja vanrednog stanja (Tim Ujedinjenih nacija za ljudska prava u Srbiji i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, 2020).

Kao odgovor na mapirane potrebe, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja je sa UNICEF-om započelo realizaciju projekta „Premošćavanje digitalnog jaza u Srbiji za decu iz osetljivih grupa“. Projekat podrazumeva formiranje obrazovno-tehnoloških biblioteka i klubova za učenje u 30 škola, a svaka od 30 škola će dobiti računarsku opremu za uspostavljanje biblioteke obrazovnih tehnologija (MPNTR, 2020). Takođe, prepoznaje se i velika uloga nevladinog sektora u obezbeđivanju uređaja za praćenje nastave.

Kako je pandemija imala produženo trajanje, škole su nastojale da nastavu realizuju po kombinovanom modelu, tačnije časovi su se realizovali uživo i putem različitih onlajn platformi. U ovakvim okolnostima principi dostupnosti obrazovanja i nediskriminacije u procesu istog i dalje su ostali upitni. Može se očekivati da ovakve okolnosti mogu dovesti u rizik brojne kategorije učenika i učenica da imaju otežan pristup procesu obrazovanja, a da su neki od njih zbog nemanja mogućnosti pristupa internetu i različitim platformama i dalje ostali, u određenom segmentu, potpuno ili delimično isključeni iz istog. Zbog već navedenih nepovoljnih obrazovnih i socijalnih karakteristika koje se odnose na romsku populaciju, može se uočiti visok rizik da uključivanje dece romske nacionalnosti u proces obrazovanja organizovanog na ovaj način ne bude adekvatno. Takođe, dugoročno gledano, u svetu koji se menja ka digitalizaciji, ova pitanja dostupnosti digitalnog obrazovanja marginalizovanim ostaju aktuelna i nakon prestanka pandemije.

Uticaj pandemije na obrazovanje, generalno gledano, prepoznat je i u drugim zemljama⁶. Države su različito organizovale nastavu na daljinu, primenom visoke tehnologije- high-tech (online nastava), niske tehnologije- low-tech (radio i televizija) i bez tehnologije- no-tech (distribucija štampanog materijala) ili kombinovanjem ovih metoda (Human Rights Council,

---

⁶ 191 država je na nacionalnom nivou privremeno zatvorila škole (Human Rights Council, 2020)

2020). Međutim, prepoznaje se da nijedna od ponuđenih metoda nije mogla potpuno da odgovori na potrebe marginalizovanih jer obrazovni sistemi ni pre zdravstvene krize nisu rešili ova pitanja. Učenici i učenice romske nacionalnosti i u drugim zemljama jesu prepoznati kao jedna od najranjivijih grupa u pogledu pristupa i kvaliteta obrazovanja tokom pandemije.

Različita istraživanja pokazuju izazove sa kojima su se učenici i učenice romske nacionalnosti i njihove porodice suočavali u ovom periodu, a neki od njih su: nepovoljni uslovi života, materijalna deprivacija i usmerenost porodica na egzistencijalna pitanja, a ne na podršku deci u obrazovanju, nedostupnost tehnologije i izostanak veština za njihovo korišćenje, nedostupnost interneta, teško uspostavljanje kontakta sa decom i porodicama (Milkova i Larkins, 2020, Bešter i Pirc, 2021, Tana et al., 2021)⁷. Rezultati ukazuju na to da je pandemija samo dodatno osvetlila i produbila postojeće nejednakosti u oblasti obrazovanja, kao i da su ranjivi postali još ranjiviji.

Lokalni kontekst obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti- Grad Niš

Ako posmatramo lokalni kontekst, Region Južne i istočne Srbije je region sa izraženim nepovoljnim socioekonomskim položajem celokupnog, a posebno romskog stanovništva. U periodu pandemije ovi problemi su uvećani (otežano radno angažovanje u neformalnoj ekonomiji tokom vanrednog stanja i ograničenja kretanja, nedostatak adekvatnih sanitarnih uslova...). Takođe, u 2011. godini najviše Roma i Romkinja je popisano u ovom regionu (38,7%) (Radovanović i Knežević, 2014). Što se tiče grada Niša, prema Popisu stanovništva iz 2011. godine u Gradu Nišu živelo je 260.237 stanovnika, a najbrojniju nacionalnu manjinu činili su Romi, kojih je bilo 6.996 (2,7%). Međutim, prema procenama nevladinog sektora taj broj značajno je veći i kreće se od 10000, a prema nekim podacima i 20000 (Lokalni akcioni plan za unapređenje Roma i Romkinja u Gradu Nišu, 2020).

U Gradu Nišu osnovno obrazovanje se realizuje u 36 škola, međutim, podaci o broju dece romske nacionalnosti u osnovnim školama postoje samo za 5 škola u kojima su angažovani pedagoški asistenti (Lokalni akcioni plan za unapređenje Roma i Romkinja u Gradu Nišu, 2020). Prema tim podacima osnovnim obrazovanjem u školskoj 2018/2019. godini je bilo obuhvaćeno 2.952 dece (1.414 devojčica i 1.538 dečaka), od čega 691 dete romske nacionalnosti (364 devojčica i 327 dečaka).

---

⁷ Navedena istraživanja se odnose na 10 evropskih zemalja (Sloveniju, Albaniju, Bugarsku, Hrvatsku, Italiju, Mađarsku, Severnu Makedoniju, Rumuniju, Španiju i Ujedinjeno kraljevstvo)

Grad Niš je proteklih godina obezbeđivao mere kojima je ublažavano osipanje dece romske nacionalnosti iz sistema osnovnog obrazovanja i to kroz programe uaturi, kao štisu ishrana, odeća, obuća, besplatni udžbenici, školski pribor za decu, zatim obezbeđivanje prevoza za decu i učenike iz podstanarskih naselja i finansiranje produženog boravka u školi ili dnevnog boravka za učenje. Međutim, ne postoje podaci o tome da li su i na koji način ove i druge mere prilagođene uslovima pandemije i kako je organizovano, niti kako je funkcionisalo osnovnoškolsko obrazovanje učenika i učenica romske nacionalnosti u okolnostima pandemije, koliko je onlajn ili kombinovan vid nastave bio dostupan, pristupačan i prilagođen deci iz romske populacije. Takođe, ne postoje podaci o tome da li su i u kojoj meri ova deca bila deo projektnih aktivnosti koje su imale za cilj premošćavanje digitalnog jaza.

Metodologija istraživanja

Cilj istraživanja

Glavni cilj istraživanja je generisanje pouzdanog znanja o organizovanju i funkcionisanju osnovnoškolskog obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti u okolnostima pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Grada Niša.

Specifični ciljevi istraživanja su:

1. sticanje uvida o dostupnosti, pristupačnosti i korišćenju resursa potrebnih za onlajn i kombinovanu nastavu tokom perioda pandemije virusa COVID-19
2. mapiranje teškoća koje postoje za osnovnoškolske učenike i učenice romske nacionalnosti u onlajn i kombinovanom modelu obrazovanja
3. mapiranje potreba koje imaju osnovnoškolski učenici i učenice romske nacionalnosti u onlajn i kombinovanom modelu obrazovanja

Prikupljanje i analiza podataka

Istraživanje je sprovedeno u dve faze tokom juna i septembra 2022. godine. U prvoj fazi sprovedeno je kvantitativno istraživanje u kom su od osnovnih škola u Nišu prikupljeni podaci o broju i obrazovnim karakteristikama romskih učenika i učenica, najčešćim izazovima koje su prepoznale kod učenika i učenica romske nacionalnosti, kao i načinima na koje ove izazove prevazilaze, čiju podršku imaju u ovom procesu, kakvu saradnju imaju sa roditeljima dece i sl. U drugoj, kvalitativnoj, fazi istraživanja realizovane su fokus grupe sa učiteljima, nastavnicima i roditeljima učenika i učenica romske nacionalnosti i intervjui sa značajnim akterima kako bi

se detaljnije istražili dostupnost i način funkcionisanja obrazovanja romskih učenika i učenica tokom pandemije COVID-19. Kvalitativnim istraživanjem dobijena su objašnjenja samog procesa obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti u ovom kontekstu, prepoznati su teškoće i izazovi, ali i definisane preporuke.

U kvantitativnom delu istraživanja podaci su prikupljeni putem Google upitnika. Upitnik je imao 22 pitanja koja su se odnosila na ukupan broj učenika i učenica romske nacionalnosti, potrebu za pedagoškim asistentima i njihovu dostupnost, prepreke u obrazovanju u vreme pandemije COVID-19, način realizovanja nastave, informisanje o potrebama učenika i učenica u ovom periodu, saradnju sa roditeljima, podršku koje su škole imale tokom ovog perioda. Pitanja koja su postavljena odnosila su se na sve učenike i učenice, a zatim su ponovljena u kontekstu obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti.

Za učešće u kvantitativnom delu istraživanju dobijena je usmena saglasnost direktora i stručnih saradnika škola na osnovu pune informisanosti o cilju istraživanja, načinu prikupljanja podataka i prezentovanja rezultata. Svi podaci su prikazani zbirno, a način prikupljanja i prezentovanja podataka obezbedio je anonimnost dece, njihovih porodica i zaposlenih u školi. Podaci iz popunjenih Google upitnika su prebačeni u program Microsoft Excel u kom su i obrađeni.

U kvalitativnom delu istraživanja su korišćene fokus grupe i polustrukturirani intervjui. Teme obuhvaćene kvalitativnim istraživanjem su: Organizacija nastave za romske učenike i učenice tokom pandemije COVID-19, Izazovi i teškoće u obrazovanju tokom tog perioda, Podrška koju su učesnici i učesnice istraživanja dobili u ovom periodu, Zaključak, naučene lekcije i preporuke.

Realizovane su 4 fokus grupe (2 sa roditeljima dece romske nacionalnosti, 2 sa učiteljima i nastavnicima) i 5 intervjua (sa predstavnicom školske uprave Niš, sa pedagoškom asistentkinjom, sa pedagogom škole, sa predstavnicom NVO Indigo, sa predstavnikom gradske uprave). Sve fokus grupe su realizovane uživo. Što se intervjua tiče, 2 su realizovana telefonskim putem, a 3 uživo.

Za učešće u kvalitativnom delu istraživanju dobijena je usmena saglasnost učesnika i učesnica na osnovu pune informisanosti o cilju istraživanja, načinu prikupljanja podataka i prezentovanja rezultata. Uz saglasnost, razgovor je snimljen i transkribovan, nakon čega su podaci obrađivani putem tematske analize od strane dve istraživačice koje su nezavisno

analizirale transkribovani material (Braun and Clarke, 2006). Način prikupljanja i obrade svih podataka podrazumevao je anonimnost, poverljivost i zaštitu privatnosti koje su obezbeđene i kroz šifriranje imena učesnika i učesnica i otklanjanje svih sadržaja kojima osoba može biti identifikovana u podacima (Craswell, 2014). Svaki učesnik i učesnica su dobili jedinstvenu šifru. Podaci će biti korišćeni za potrebe ovog istraživanja i kreiranje preporuka za donosiocce odluka.

Uzorak, regrutovanje i tok istraživanja

Za kvantitativno istraživanje izabrano je 9 osnovnih škola sa teritorije Grada Niša. U pitanju je kriterijumski uzorak (Creswell, 2013) jer su izabrane škole koje, prema dostupnim podacima, pohađa najveći broj učenika i učenica romske nacionalnosti i nalaze se na teritoriji Grada Niša.

Upitnik je poslat izabranim školama uz prethodno informisanje direktora i direktorki škola o svrsi, cilju i načinu istraživanja. Nakon toga školama je mejlom upućen zvanični poziv za učešće u istraživanju i prosleđen im je upitnik. Zbog povećanog obima drugih aktivnosti od 3 škole predviđene uzorkom (Sreten Mladenović Mika, Radoje Domanović i Ivo Andrić) nismo dobili odgovor na upitnik. U periodu realizacije istraživanja (jun) školama je glavna aktivnost sprovođenje završnih ispita što angažuje i rukovodstvo i nastavno osoblje škola, na šta su se neki od direktora i direktorki pozvali kao razlog neučestvovanja u istraživanju. Iako smo pokušali više puta sa njima da uspostavimo kontakt i nakon završnih ispita, u tome nismo uspeli. Ovaj izazov je rešen tako što je upitnik poslat zamenskim školama, odnosno odabrali smo još 3 škole iz ukupnog uzorka osnovnih škola u Nišu i njima je poslat upitnik, od kojih su 2 odgovorile. Upitnik je popunilo ukupno 8 škola (Vuk Karadžić, Kralj Petar I, Dr Zoran Đinđić, Ivan Goran Kovačić, Desanka Maksimović, Branko Radičević, Branko Miljković, Vojislav Ilić Mlađi).

Uzorak za kvalitativni deo istraživanja bio je kriterijumski (Creswell, 2013). Odabrani kriterijumi su bili da su u pitanju akteri i akterke koji su na različite načine, direktno ili indirektno, uključeni u proces obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti i da žive na teritoriji Grada Niša.

Kvalitativno istraživanje je imalo ukupno 24 učesnika i učesnice (10 roditelja, 9 nastavnica i učiteljica i 5 značajnih aktera i akterki). Što se polne strukture tiče, bila su samo 2 učesnika muškog pola i to u grupi značajnih aktera i akterki.

Učesnici i učesnice kvalitativnog dela istraživanja regrutovani su na različite načine. Učiteljice i nastavnice za učešće u fokus grupama predložili su direktori ili stručni saradnici škola, sa roditeljima dece kontakt je uspostavljen posredovanjem NVO Indigo, dok su značajni akteri i akterke izabrani u odnosu na uloge koje imaju i sa njima je uspostavljen direktan telefonski kontakt. Pre realizacije fokus grup i intervjuva uspostavljen je telefonski kontakt sa učesnicama i učesnicima u kom su im objašnjeni svrha i cilj istraživanja.

Rezultati istraživanja

Kvantitativni deo istraživanja

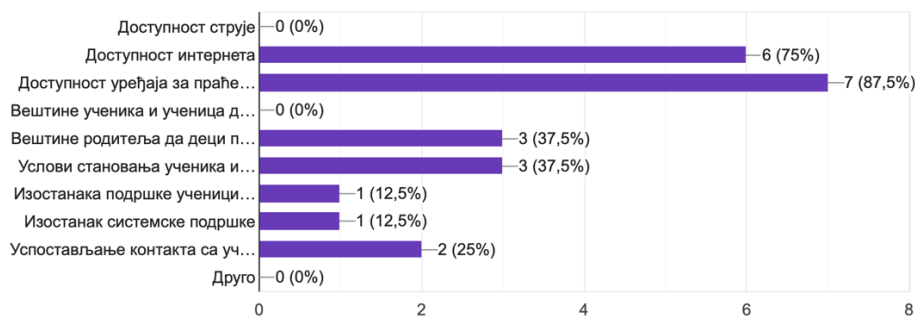
Škole koje su učestvovala u istraživanju imaju ukupno 3901 učenika i učenica od kojih je 515 romske nacionalnosti. Najbrojnija škola ima 908 učenika i učenica, a najmanje brojna škola 120. Što se tiče broja učenika i učenica romske nacionalnosti on se kreće 5 do 286 (97,95%-2,49%). U jednoj školi od ukupnog broja učenika i učenica (292) samo 6 nije romske nacionalnosti.

Osnovna škola	Broj učenika i učenica	Broj učenika i učenica romske nacionalnosti	Procenat učenika i učenica romske nacionalnosti
Vuk Karadžić	292	286	97,95%
Ivan Goran Kovačić	590	60	10,17%
Kralj Petar I	908	77	8,48%
Branko Miljković	706	40	5,67%
Branko Radičević	120	6	5%
Desanka Maksimović	750	31	4,13%
Vojislav Ilić Mlađi	134	5	3,73%
Dr Zoran Đinđić	401	10	2,49%
Ukupno	3901	515	13,20%

Što se tiče potrebe za angažovanjem pedagoških asistenata za rad sa učenicima i učenicama romske nacionalnosti, ovu potrebu ima 5 škola. Međutim, samo 3 škole imaju pedagoške asistente i to samo po jednog asistenta ili asistentkinju.

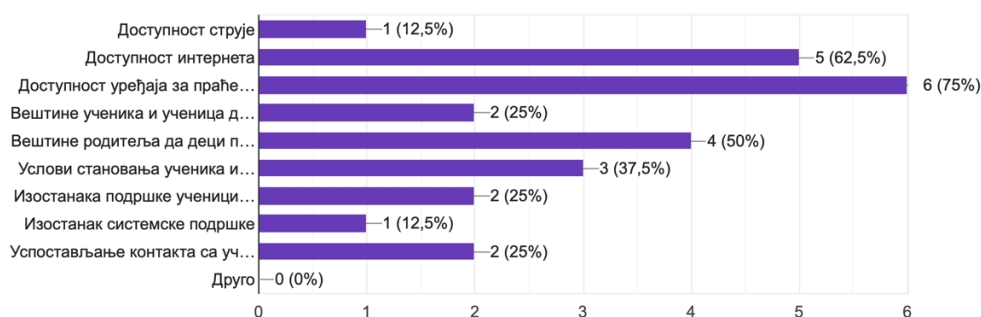
Kao glavne prepreke u obrazovanju svih učenika i učenica tokom pandemije COVID-19 navode se: dostupnost interneta, dostupnost uređaja za praćenje nastave (mobilni telefon, kompjuter, tablet), veštine roditelja da deci pomognu u korišćenju uređaja za praćenje nastave, uslovi stanovanja učenika i učenica, izostanak podrške učenicima i učenicama u okviru njihovih porodica, izostanak sistemske podrške, uspostavljanje kontakata sa učenicima i učenicama. Najčešće izabrani odgovori su: dostupnost uređaja za praćenje nastave (mobilni telefon, kompjuter, tablet), dostupnost interneta i veštine roditelja da deci pomognu u korišćenju uređaja za praćenje nastave, uslovi stanovanja učenika i učenica.

Шта препознајете као главне препреке у образовању свих ученица и ученика током пандемије Ковид 19? (изаберите највише 3 одговора)
8 одговора

Kada su u pitanju prepreke kod učenika i učenica romske nacionalnosti, pored ovih navode se i dostupnost struje i veštine učenika i učenica da koriste uređaje za praćenje nastave. Tri najčešće izabrana odgovora su: dostupnost uređaja za praćenje nastave (mobilni telefon, kompjuter, tablet), dostupnost interneta i veštine roditelja da deci pomognu u korišćenju uređaja za praćenje nastave.

Шта препознајете као главне препреке у образовању ромских ученица и ученика током пандемије Ковид 19? (изаберите највише 3 одговора)
8 одговора

Tri četvrtine škola smatra da su izmenjene okolnosti izvođenja nastave tokom pandemije COVID-19 predstavljale veću prepreku za učenike i učenice romske nacionalnosti nego za druge učenike i učenice. O potrebama učenika i učenica romske nacionalnosti u oblasti obrazovanja tokom pandemije COVID-19 škole su se informisale na više načina, a najčešće putem: telefonskog kontakta sa učenicima i učenicama i članovima njihovih porodica, putem komunikacije mobilnim aplikacijama (npr. viber) i putem neposrednog ličnog kontakta.

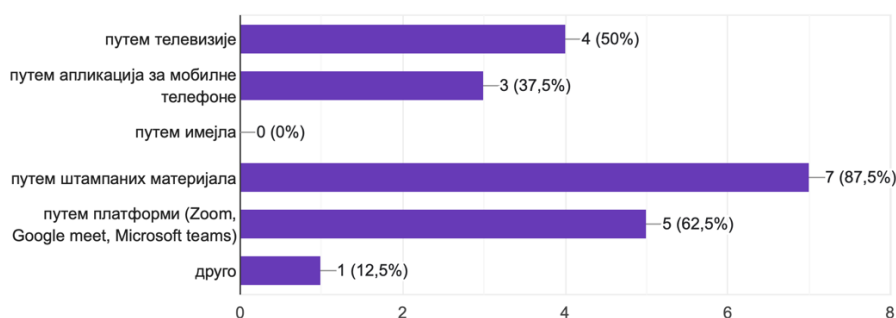

Generalno gledano, učenici i učenice su na različite načine pratili nastavu tokom pandemije COVID-19, a najčešće putem: televizije, štampanih materijala, platformi (Zoom, Google meet, Microsoft Teams), dok su u manjoj meri pratili putem aplikacija za mobilne telefone i na druge načine.

Što se tiče učenika i učenica romske nacionalnosti, može se zapaziti da su oni češće nego ostali učenici i učenice nastavu pratili putem aplikacija za mobilne telefone, putem štampanih materijala, a ređe putem platformi i putem televizije.

На које начине су ромски ученици и ученице пратили наставу током пандемије Ковид 19?
(изаберите до 3 одговора)
8 одговора

Što se tiče specifične podrške učenicima i učenicama romske nacionalnosti neki vid podrške je pružilo 7 škola i to putem obezbeđivanja opreme za praćenje nastave (2 škole), štampanjem obrazovnog materijala (3 škole), održavanjem stalne komunikacije sa roditeljima (2 škole).

Polovina škola je tokom pandemije COVID-19 dobila neki vid podrške i pomoći u vezi sa obrazovanjem učenika i učenica romske nacionalnosti. U svim slučajevima podrška koja je navedena odnosi se na podršku koju su pružile nevladine organizacije u vidu nabavke opreme za praćenje nastave. Samo jedna škola je bila uključena u neki od projekata koji se bavi unapređenjem obrazovanja romskih učenika i učenica tokom pandemije COVID-19. U pitanju su dva projekta, „Premošćavanje digitalnog jaza za najugroženiju decu“⁸ i „Sprečavanje osipanja učenika romske populacije pri prelasku iz osnovne u srednju školu“.

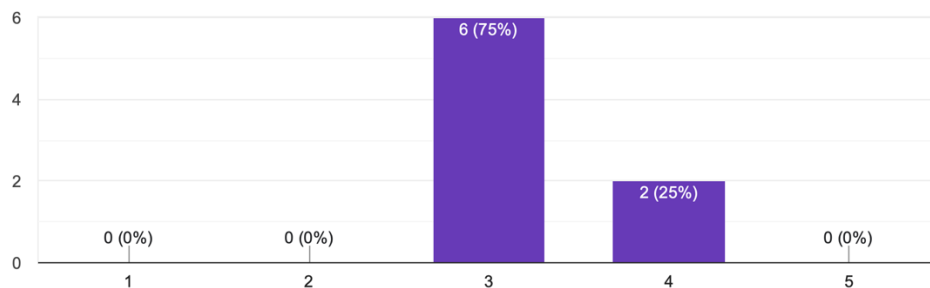
Što se tiče zainteresovanosti roditelja za saradnju sa školom tokom pandemije COVID-19, ona je procenjivana na skali 1-5. Zainteresovanost roditelja svih učenika i učenica je najčešće (50%) procenjena ocenom 5, a u 25% ocenom 3 i 25% ocenom 5. Kada procenjuju saradnju roditelja učenika i učenica romske nacionalnosti, polovina škola ovu saradnju procenjuje ocenom 2, četvrtina ocenom 3, a po jedna škola ocenama 4 i 5.

⁸ Projekat Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Evropske unija i UNICEF

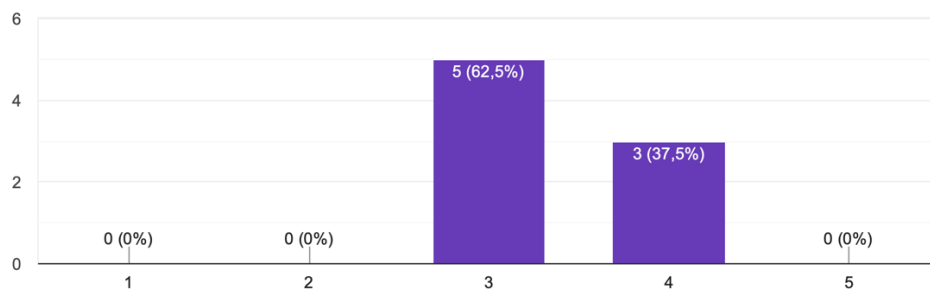

U kojoj mери će način organizacije nastave tokom pandemije COVID-19 imati negativne posledice na duže staze u obrazovanju svih učenika i učenica procenjavano je na skali 1-5 i rezultati nisu značajno različiti za učenike i učenice romske i neromske nacionalnosti.

У којој мери ће начин организације наставе током пандемије Ковид 19 имати негативне последице на дуже стазе у образовању свих ученика и ученица
8 одговора

У којој мери ће начин организације наставе током пандемије Ковид 19 имати негативне последице на дуже стазе у образовању ромских ученика и ученица
8 одговора

Kvalitativni deo istraživanja

Organizovanje nastave tokom pandemije virusa COVID-19

Učiteljice i nastavnice, s obzirom na to da dolaze iz različitih osnovnih škola, navodile su specifičnosti svojih škola u procesu organizovanja nastave tokom pandemije. U nekim školama postojali su svi modaliteti – onlajn nastava, potpuni prekid nastave, kombinovana nastava. U seoskim školama, koje imaju manji broj đaka nastava je prekidana samo u periodu karantina, dok kasnije, zbog mogućnosti da svi imaju časove istovremeno, nije bilo deljenja odeljenja po grupama, odnosno kombinovane nastave.

Razlika u iskustvima se ogleda i u stepenu tehničke opremljenosti koje su škole imale pre početka pandemije. Očekivano, škole koje su imale više tehničke opreme, a samim tim i nastavni kadar koji je imao više iskustva u korišćenju istog sa manje izazova su se prilagodile nastavi na daljinu.

Sve učiteljice i nastavnice navode da su učenici i učenice romske nacionalnosti u najvećoj meri sve vreme bili obuhvaćeni nastavom. Oni su imali pristup viberu ili su, pak, za njih štampali materijale i dostavljali im, dok je mali broj njih imao imejl adrese i imali su poteškoće ili nemogućnost pristupa različitim platformama koje su korišćene u nastavi⁹. O obuhvatu učenika i učenica nastavom govore i podaci koje su škole dostavljale školskoj upravi i o kojima je govorila predstavnica školske uprave.

„Iz tog perioda, koliko se sećam, obuhvat dece nastavom je bio 98%. Samo 2% učenika se uopšte nije odazivalo ili učestvovali u nastavi i komunikaciji sa školom. Neki od njih su se preselili, otišli ili su imali velike gubitke, pa je porodica bila u velikoj krizi“.
(Predstavnicu školske uprave)

Jedna od učesnica je istakla da je organizovanost i realizacija nastave čak i u ovako specifičnim okolnostima umnogome zavisila od saradnje sa roditeljima dece i njihovog odnosa prema procesu obrazovanja. Dodaje da je sa nekim porodicama ta saradnja gotovo nemoguća i u redovnim okolnostima, pa da nije bila drugačija ni u periodu pandemije. Slično je i sa vrednovanjem obrazovnog procesa. Šta više, u okolnostima krize koja je ugrožavala zdravlje i obezbeđivanje i očuvanje posla, neki roditelji obrazovanje dece nisu videli kao važno ili prioritetno, što se prenelo i na dečji odnos prema istom.

„Roditelji jedne od učenica ni inače nisu mnogo uključeni, njena knjižica stoji kod mene još od polugodišta.“ (Nastavnica 1)

„Neki su baš nezainteresovani, kao „šta ih briga“. Mi nekoj deci i prevoz organizujemo kako bi bili motivisani da dođu na polaganje završnog ispita. I to u „normalnim“ okolnostima“. (Nastavnica 1)

Kao karakteristiku koja je važila za sve učenike, bez obzira na nacionalnost, neke učesnice (nastavnice, roditelji, pedagoška asistentkinja, predstavnicu NVO) primećuju da je vremenom

---

⁹ Učesnice navode korišćenje Google i Microsoft platformi poput Google meet, Google classroom, Microsoft Teams

opadala motivacija dece za praćenje nastave, kao i za izradu domaćih zadataka pa je organizovanje nastave bilo veoma izazovno.

„Prvo su svi učenici bili odgovorni. Onda su počeli da traže izgovore. I onda smo se mi pretvorili u službu policije, dok nisu shvatili da ih držimo na oku i da nećemo da popustimo. Onda kad su videli da ih kontrolišemo, onda su krenuli opet da rade i to nema veze Romi ili ne“. (Učiteljica 2)

Jedna od učesnica (nastavnica) smatra da je manja motivacija bila više svojstvena učenicima i učenicama romske nacionalnosti.

„Romski učenici su stalno tražili opravdanja zašto nisu prisutni na onlajn nastavi. Više nego drugi. Kao što nisu prisutni ni na redovnoj nastavi češće“. (Nastavnica 3)

Učesnici i učesnice u istraživanju su generalno pristup obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti tokom pandemije COVID-19 procenili različito. Od toga da ovaj pristup percipiraju kao „izazovan u nekim trenucima i nemoguć“, do toga da ne prepoznaju specifičnosti u pristupu u odnosu na učenike i učenice drugih nacionalnosti.

„Vrata su bila potpuno otvorena za uključivanje, kao i obično, ali to nije dovoljno kada imate osetljivu grupu. Nije dovoljno da ste samo otvorili vrata. Treba ići i u susret porodicama. Ono što smo mi uradili, ne kažem da je veliki korak, ali jesmo išli u susret i tim porodicama i marginalizovanim grupama u smislu nabavke opreme. Moguće je da je to potrebno još poboljšati“. (Predstavnik školske uprave)

Postoji saglasnost učesnika i učesnica istraživanja da ova grupacija učenika i učenica nije homogena i da postoje određene specifičnosti u obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti u odnosu na njihove karakteristike i karakteristike njihovih porodica. Neke od tih karakteristika su: sredina u kojoj žive (gradska i seoska sredina), materijalna situacija porodice, potreba za dodatnom podrškom u obrazovanju, dok često postoji i kombinacija više karakteristika.

Učiteljica koja radi u osnovnoj školi koja se nalazi u centralnom delu Grada Niša, kaže da je specifičnost te škole što je pohađa mali broj učenika i učenica romske nacionalnosti i da svi dolaze iz porodica koje su materijalno obezbeđene i obrazovane, pa ne prepoznaje nikakve

posebnosti u procesu obrazovanja ovih učenika i učenica. Kao primer dobre prakse izdvaja se solidarnost ove porodice i podrška drugim romskim porodicama.

Romske porodice iz seoskih sredina su u nepovoljnijoj materijalnoj situaciji što je deci otežalo pristup obrazovanju i bila im je potrebna veća podrška.

„Tamo u seoskoj školi su romska deca bila iz porodica koje nemaju televizor. Tako da nismo mogli da računamo ni na RTS časove. I mi smo štampali materijal, pa su kuriri i pomoćni radnici dostavljali, pa smo se dovijali na te takve neke načine“. (Nastavnica 2)

Za učenike i učenice koji rade po individualnom obrazovnom planu (IOP) način organizovanja obrazovanja tokom pandemije nije bio adekvatan jer, pored toga što nisu imali dodatnu podršku iz škole, neki od njih nisu imali ni podršku kod kuće.

„Moja romska učenica radi po IOP-u. Porodica nije obrazovana. Imamo problem što nema ko kod kuće sa njom da radi. Ona hoće, želi, ali joj je potrebna podrška nekog starijeg, ali nema to. Ona tokom kovida nije imala opremu i nije pratila nastavu. Majka ne ume i ne može sa njom da radi čak i da imaju tehničkih uslova. Nije imala ni mobilni telefon i ona je dobijala zadatke odštampane na nedeljnom nivou. Majka je dolazila do škole da uzme zadatke i onda ih je urađene vraćala. I to je išlo baš teško. Ta mama čak nije ni u viber grupi. Sva druga deca su imala mogućnosti da prate nastavu“. (Učiteljica 3)

Učesnice istraživanja ističu da su sve vreme pandemije imale kontakt sa svim učenicima i učenicama i njihovim porodicama i da su imale uvid u njihove individualne potrebe. Kontakt je održavan na različite načine (telefonskim putem, preko društvenih mreža, lični kontakt u školi ili porodici ili posredno preko komšija i poznanika). Neke nastavnice i učiteljice su se direktno od porodica informisale o potrebama dece i o mogućnostima za praćenje nastave dok su se drugi oslanjali na višegodišnje poznavanje potreba i prilika ove dece (*„To znamo od prvog razreda. Znamo tu decu. Još pri upisu u školu meni pedagogica kaže ako treba na nešto da se obrati pažnja“.*).

Bez obzira na način informisanja o potrebama dece, sve učiteljice i nastavnice su se trudile da budu upoznate sa izazovima sa kojima su se učenici i učenice susretali, a uz podršku pedagoško-psihološke službe na različite načine i nastojale da pruže podršku u prevazilaženju

tih izazova. Ovo je naročito karaktersitično za škole u ruralnim sredinama gde razrede čini manji broj učenika, pa su učiteljice u takvim sredinama i formalno i neformalno upoznate sa svim karakteristikama porodica učenika i učenica.

„Pa mi sve znamo od prvog razreda. Znamo tu decu. Ja imam samo 11 učenika u odeljenju to je mala sredina, svi se znamo.“ Učiteljica 2

Pored već pomenutih načina komunikacije sa učenicima i učenicama romske nacionalnosti, pedagog izdvaja i saradnju sa centrom za socijalni rad i to u situacijama kada na drugi način nisu mogli da stupe u kontakt sa porodicama ovih učenika i učenica.

Aktivnosti različitih aktera i akterki kao podrška učenicima i učenicama romske nacionalnosti

Generalno gledano, škole su obezbeđivale preko donacija uređaje za praćenje nastave. Takođe, trudili su se da prate potrebe dece i dostave i štampane materijale gde je to potrebno. Dostupnost nastavnog osoblja preko telefona i drugih sredstava komunikacije je bila skoro celodnevna i veća nego inače. Postoje i primeri specifične podrške poput odlaska u porodice dece i podešavanje šifri za imejl adrese i platforme ili omogućavanje pristupa biblioteci kako bi koristili udžbenike učenici i učenice koji ih nemaju.

Pedagoška asistentkinja je, takođe, u ovom periodu bila stalno dostupna pogotovo zbog toga što deci pristup telefonima nije bio celodnevna, pa je ona svoje aktivnosti podrške oko domaćih zadataka usklađivala sa tim. Neko od dece je dostavljala štampani materijal. Specifična podrška je bila i posredovanje da se porodicama obezbedi pristup internetu kako bi deca mogla da učestvuju u nastavi.

„U vanrednom stanju roditelji nisu mogli da rade i zarade i nisu imali novac da plate internet, pa sam onda ja tu razgovarala sa jednim delom provajdera, do nekih nisam mogla da dođem, i onda sam ih molila bukvalno da uključe internet jer deca moraju da rade domaći, makar na nekoliko dana dok se roditelji ne snađu da skupe novac. I hteli su da uključe na nekoliko dana, stvarno su nam izašli u susret. Negde gde nisam uspela, pa deca dođu pa „kradu“ internet od negde ili jedni od drugih“. (Pedagoška asistentkinja)

NVO Indigo je nastavila svoje aktivnosti podrške deci u učenju, samo ih je prilagodila okolnostima. Kada je nastava u školama održavana na daljinu, tako je funkcionisala i podrška u učenju. Tokom pandemije, a pogotovo na početku, održavana je intenzivnija komunikacija

sa školom u koju deca idu. Organizacija je obezbedila korišćenje uređaja za praćenje nastave za neku od dece kojoj je to bilo potrebno. Takođe, pružena je podršku u korišćenju tehnike i platformi.

„Imali smo tablete, ali na žalost, ne za sve, možda oko 20. Morali smo da napravimo neku selekciju na osnovu toga koja deca se trude, koja hoće da učestvuju. Kriterijum su bile porodice sa više dece. Oni su tablete vraćali kad više nisu trebali“.
(Predstavnic NVO Indigo)

Pored aktivnosti koje su se odnosile na obrazovanje svih učenika i učenica (npr. praćenje kvaliteta nastave, učešće u pripremi i realizaciji snimanja časova za televiziju), školska uprava je imala i aktivnosti koje se odnose na praćenje pristupa obrazovanju i obuhvata dece iz marginalizovanih društvenih grupa i na mapiranje njihovih potreba. Takođe, posredovali su u dostavljanju uređaja i tehničkih sredstava koje je nadležno Ministarstvo obezbedilo.

„Slati su upitnici školama i škole su popunjavale to timski, koliko su mogli timski u tim uslovima. U izveštaju je posebna stavka, pod rednim brojem 11, bila praćenje marginalizovane dece i dece iz osetljivih grupa. Znači romska deca, deca koja su ekstremno siromašna, ekstremno udaljena, deca sa IOP-om, deca koja nemaju pristup internetu. Tako da tokom vanrednog stanja taj način je bio prikupljanja podatka. Takođe, dobijali smo i podatke o tome šta su škole preduzele da povećaju obuhvat dece obrazovanjem, šta su preduzeli da bi povećali kvalitet. Škole su se preko jedinstvenog informacionog sistema izjašnjavale koju potrebu imaju i koju su učenici najugroženiji“.
(Predstavnic škole uprave)

Iako nisu u direktnoj komunikaciji sa školama i ne pružaju stručnu podršku, predstavnik gradske uprave navodi da se tokom pandemije aktiv direktora osnovnih škola u Gradu Nišu nije obraćao njima ni za kakvu vrstu podrške, pa su oni to tumačili kao izostanak izazova.

„Mi smo u prilici da kupujemo tehničku opremu, ali niko nije iskazao potrebu za dodatnim tabletima, mobilnim telefonima. Možda nije bilo potrebe, a možda su škole to rešavale na neki drugi način“. (Predstavnik gradske uprave)

Teškoće u organizovanju nastave tokom pandemije virusa COVID-19

Postoji opšta saglasnost učesnika i učesnica istraživanja o tome da su teškoće u obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti tokom pandemije COVID-19 bile brojne ili kako jedna

od učesnica navodi: „*Najveći izazov je svi izazovi na jednom mestu*“. Neki od učesnika i učesnica naglašavaju da je pandemija dodatno „osvetlila“, tj. ukazala na teškoće koje su bile prisutne i pre ove zdravstvene krize.

Teškoće u obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti tokom pandemije COVID-19 koje navodi većina učesnika i učesnica odnose se na: dostupnost uređaja za praćenje nastave, uslove stanovanja, izostanak podrške za učenje u okviru porodica, dostupnost struje i interneta, motivaciju dece da prate onlajn nastavu i relizuju školske obaveze. Pored ovih teškoća, neki od učesnika i učesnica navode i neizvesnost i nepoznatost situacije koje su vodile uznemirenosti svih i dece i odraslih.

Učiteljice i nastavnice su izdvojile neke specifične teškoće koje su se u njihovom radu javile, a to su: uspostavljanje kontakta sa učenicima i učenicama romske nacionalnosti i njihovim porodicama, učinkovitost nastave na daljinu za ove učenike i učenice, izostanak systemske podrške, nedostupnost tehničkih sredstava u njihovim domaćinstvima i adekvatnog interneta za izvođenje nastave.

„Kako doći do njih. I kako obezbediti da materijal koji sam poslala ima neku svrhu, da su prošli kroz to. Bez obzira što su slali zadatke, nisu bili potpuni. Čini mi se da to što smo radili da je to bilo samo štampanje papira, nošenje tamo-vamo, da suštinski to nije doprlo do njih“. (Nastavnica 3)

Učesnici i učesnice istraživanja navode da su teškoće najčešće povezane sa materijalnim stanjem porodica, pa su se samim tim javile kod nekih učenika i učenica bez obzira na njihovu nacionalnost. Međutim, zbog uopšteno nepovoljnije materijalne situacije i uslova života, ovim teškoćama su ipak više bili pogođeni učenici i učenice romske nacionalnosti. Ono što je, takođe, značajno naglasiti je da ni učenici i učenice romske nacionalnosti nisu homogena grupa i da ih nisu sve teškoće jednako pogodile.

„Naša škola ima dosta učenika Roma i to nije homogena grupacija. Oni imaju potpuno različit nivo dostupnosti resursa, odnosa prema obrazovanju i sl. Za one iz porodica koje žive na egzistencijalnom minimumu, tokom karantina, ali i uglavnom tokom kombinovane nastave, obrazovanje nije bilo među prioritetima. Tokom vanrednog stanja nisu pratili proces obrazovanja, a kasnije smo ih na različite načine (manje i više efikasne) uključivali u nastavu i sve druge aktivnosti. Za učenike koji dolaze iz porodica koje ne brinu o egzistencijalnom opstanku, koje su situirane i gde se vrednuje

škola izazova specifičnih nije bilo, odnosno bilo je kao i sa decom iz većinske populacije“. (Pedagog)

„Što se tiče romske dece, oni koji spadaju u one koji nemaju teškoće u učenju i ekonomski mogu da učestvuju, imaju tehnička sredstva i to, oni su bili u potpuno istoj situaciji kao bilo ko od učenika. Problem je kod učenika koji imaju teškoće u učenju i imaju IOP, oni kroz onlajn nastavu nisu mogli da dobiju ništa“. (Nastavnica 3)

O dostupnosti uređaja za praćenje nastave kao teškoći govore svi učesnice i učesnici u istraživanju. Ova (ne)dostupnost se odnosi ili na potpuni izostanka uređaja (televizor, mobilni telefon, tablet, kompjuter) ili na nedovoljan broj uređaja u odnosu na broj članova porodica i obrazovne potrebe dece. Ovo je za posledicu imalo otežano praćenje nastave, čestu nemogućnost praćenje nastave preko platformi koje su korišćene i teže izvršavanje zadataka.

„Mnoga deca su imala samo jedan telefon i to roditeljski telefon. A roditelj mora na posao i ponese taj telefon i onda mi moramo da čekamo da se roditelj vrati da bi deca mogla da rade domaći i da bi im bila pružena podrška u učenju. Na jedan telefon je „išlo“ više dece u porodici najmanje, a najčešće porodice imaju 3-4 dece koja se školuju“. (Pedagoška asistentkinja)

„Oni nisu gledali časove onlajn iako smo ih mi motivisali. U nekim trenucima nisu mogli svi ni da prate časove kad je uređaj jedan, a časovi su istovremeno“. (Predstavnic NVO Indigo)

Uslovi stanovanja o kojima, takođe, većina učesnica i učesnika govori odnose se na neadekvatnost veličine prostora u kom žive mnogočlane porodice i u kojima su deca različitog i školskog i neškolskog uzrasta.

„Što se tiče prostora, to je bio veliki problem. Veliki broj ljudi u maloj prostoriji. Kad smo radili onlajn, ja pozovem jedno dete za koje sam zadužena, a onda se svi deru i čuju. Bilo je jako teško“. (Predstavnic NVO Indigo)

„Ja sam ih raspoređivala po sobama, ali je bio problem. Bilo je katastrofa“. (Majka 6)

Pored toga što je ovo bila teškoća u praćenju nastave, to je uticalo i na organizaciju ostalih aktivnosti u domaćinstvu kako bi se prostor u što većoj meri prilagodio praćenju nastave.

„Ne možeš ništa da radiš, ni da uključiš usisivač da ne smetaš. Jedan je u sobi, drugi ovamo. Da sediš i ništa da ne radiš od 7-14“. (Majka 1)

Izostanak podrške za učenje u okviru porodica koji nastaje iz različitih razloga koji se nekada i prepliću se, navodi se, takođe, kao značajna teškoća tokom ovog perioda.

„Na podršku kod kuće ne možete da računate, to je moje iskustvo. Na primer, mama radi fizičke poslove. Ona ne propušta kad je pozovem da dođe na roditeljske sastanke, ali podršku po pitanju učenja, nema ko. Često su mnogobrojne porodice, pa se desilo materijal mu je neko pocepao, sakrio. Ne može da dođe u školu, ne zna gde su mu patike. Sa papirima se dešavalo da neko skloni, to su višečlane porodice i stariji brat koji je oženjen, ima dete, još jedan brat i sestra i to je neki opšti haos u kući. Nema tu mogućnosti da mu neko pomogne“. (Nastavnica 3)

Razlozi koji vode izostanku podrške o kojima su učesnici i učesnice govorili su:

- **Veštine i znanja roditelja da pomognu deci u savladavanju školskog gradiva** (*„Za romske učenike nije postojala podrška u porodici za učenje i savladavanje gradiva. Ne govorim o nemaru tih porodica, oni često nije da neće nego nisu obrazovani, ne umeju ili brinu kako da se prehrane, razlomci i lektira u tom trenutku svakako nisu prioritet“.*)
- **Veštine roditelja da pomognu deci u korišćenju uređaja za praćenje nastave** (*„Neki roditelji nisu želeli da prime tablet jer su se bojali da ga ne pokvare. Sa druge strane, vi date tablet, a kuća nema struje ili nema interneta, pa smo onda kombinovali sa karticama šta ko ima, kako ima, da bi se omogućilo da se dobije obuhvat. Onda, vi date, ali detetu opremu, ali nema ko da mu pomogne oko štelovanja uređaja. Ili vi date, a postoji neka od tehničkih prepreka jer nemaju veštine da koriste to. To je kao da imate knjigu koju niko ne zna da pročita“.*)
- **Materijalna depriviranost porodice i orijentisanost na obezbeđivanje sredstava za život** (*„Ako je stao posao, morate da nađete alternativne načine da preživite, što češće nije sa drugim porodicama slučaj. I onda postoji pad interesovanja za školu. To postaje nešto sekundarno jer ako nemate šta da stavite na sto da se jede, nećete da mislite o načinima kako ćete da učite“.*)

Dostupnost interneta i stabilnost internet veze u odnosu na potrebe članova porodice, takođe, se javlja kao jedna od teškoća, o kojoj govore skoro svi učesnici i učesnice istraživanja, dok se **problemi sa strujom** ređe navode.

„Onda smo imali problem da nestane internet. A u vanrednom stanju roditelji nisu mogli da rade i zarade i nisu imali novac da plate internet“. (Pedagoška asistentkinja)

Saradnja i podrška tokom pandemije virusa COVID-19

Podrška je sagledana kao generalna podrška obrazovanju, podrška obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti i kao podrška u radu svakom od aktera i akterki istraživanja.

Izvori podrške i akteri podrške su bili raznovrsni i mogu se svrstati u nekoliko kategorija: Ministarstvo obrazovanja, naučnog i tehnološkog razvoja, lokalna samouprava, škole, nevladine organizacije, oslanjanje na sopstvene snage. Međutim, svi učesnici i učesnice istraživanja prepoznaju podršku u jednom ili dva od ovih izvora, retko u više. Centralizacija donošenja odluka u krizi, neprilagođavanje lokalnom kontekstu, bez participacije svih je jedna od karakteristika ovog perioda koju naglašavaju neki od učesnika i učesnica. Aktivnosti nadležnog Ministarstva, prema gledištima zaposlenih u školama, najčešće nisu bile prepoznate kao podrška, a odlike koje im se pripisuju su neadekvatnost, nepravremenost, naredbodavnost. Nevladin sektor je u ovom periodu pružio podršku i učenicima i učenicama i njihovim porodicama, ali i zaposlenima u školama, kako kroz donaciju tehničke opreme, a na lokalnom nivou i organizovanjem podrške u učenju. Postoji opšta saglasnost učesnika i učesnica istraživanja da lokalna samouprava u ovom periodu nije svojim aktivnostima doprinela obrazovanju svih učenika i učenica, a samim tim ni onima romske nacionalnosti. Uprave škola su nastavnom osoblju bile značajan izvor podrške, dok su i zaposleni jedni drugima predstavljali podršku. Generalno gledano, solidarnost se prepoznaje kao jedna od ključnih karakteristika perioda pandemije COVID-19 (*„Krizu nas je sve povezala“*).

Za učesnike i učesnice iz škola (nastavnice, učiteljice i pedagoga) najveći izvor podrške bile su škole u kojima su zaposleni (uprava škole), kao i oslanjanje na sopstvene snage i uzajamna solidarnost zaposlenih. Neke škole su, kada je to bilo potrebno, obezbeđivale uređaje za nastavnike i nastavnice kako bi mogli da organizuju nastavu, a dozvoljavali su i rad iz škole za nastavno osoblje koje nije imalo adekvatne uslove za rad kod kuće. Učesnice i učesnici koji su zaposleni u školi navode u velikoj meri prisutnu solidarnost među zaposlenima i različite vidove saradnje i podrške (tehnička podrška, razmena znanja o platformama za rad, metodama motivacije učenika i učenica, emotivna razmena i „pražnjenje“)

„Kada smo videli da nas niko drugi neće podržati i uputiti kako da radimo, sami smo se dovijali i radili kako smo najbolje znali“. (Učiteljica 5)

„U školi smo svi bili maksimalno solidarni. U redovnim okolnostima toga manjka, pa možete čuti „to nije moj posao“, u ovim okolnostima solidarnost je bila na maksimalnom nivou“. (Pedagog)

Učesnici i učesnice iz škola prepoznaju i navode određene aktivnosti nadležnog Ministarstva, ali kada se te aktivnosti posmatraju u kontekstu podrške, imaju različita gledišta:

- **Podrška je izostala:** (*„Ministarstvo ako i išta, ništa smisljeno. Ne znam da su uradili bilo šta što je pomoglo ili osoblju škole ili porodicama i deci“.*)
- **Podršku ne doživljavaju kao direktnu podršku njima i stručnom radu** (*„Slali su dopise. Mi smo morali da šaljemo izveštaje nekad dnevno, nekad nedeljno. Dopisi su bili predugi. Nije bilo stručne podrške“.*)
- **Podršku ne doživljavaju kao adekvatnu** (*„Ministarstvo verovatno veruje da jeste pružilo podršku, ali u praksi to je samo bio pritisak i bespotrebni nadzor koji je unosio nelagodu među sve nas. Podrške nije bilo, a ponekad je samo bilo potrebno da nas ostave da radimo svoj posao“.*)
- **Podršku ne doživljavaju kao pravovremenu** (*„Mi smo prvo sve sami učili posle je to (obuke) naknadno rađeno“.*)
- **Podršku doživljavaju kao naredbu, a ne podršku** (*„Mejlovima su nas zatrpavali za ovo i ono, ali suštinski ništa korisno. Ja sam to više doživljavala kao naredbodavno. To sad tako treba, a vi se snađite“.*)

Dobijenu podršku opisuju kao „ništa smisljeno“, „ništa korisno“, a oni koji prepoznaju neki vid adekvatne podrške nju vide u časovima koji su emitovani na nacionalnoj televiziji i organizovanju obuka za korišćenje različitih platformi za rad, ali ove mere nisu specifične kao podrška obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti.

Što se tiče podrške lokalne samouprave, učesnici i učesnice iz škola navode da o njoj ili nisu informisani ili ona nije ni postojala. Jedinu podršku prepoznaju u nabavci sredstava za higijenu, ali organizaciono i u smislu stručnog rada, podrška je izostala.

Roditelji dece, jednoglasno, kao najveću podršku prepoznaju predstavnike i volontere NVO Indigo i njihovog Društvenog centra u kom se kontinuirano i nevezano za pandemiju sprovode aktivnosti namenjene učenicima i učenicama romske nacionalnosti. Podršku su učenici i učenice dobijali kontinuirano i tokom pandemije, a ona je bila raznovrsna i prilagođena

epidemijskim merama. Kada se nastava u školama odvijala na daljinu, tako su funkcionisale i aktivnosti ove organizacije, a kad god je bilo prilike radilo se uživo u prostorijama Društvenog centra. Podrška je obuhvatila pomoć u učenju, kontakt sa decom i sa roditeljima, saradnju sa školama, ali i doniranje opreme (tableta) za praćenje nastave za učenike i učenice čije porodice nisu bile u mogućnosti to da obezbede. Ova podrška može se sumirati u jednoj rečenici učesnice: „*Društveni centar je spas*“.

„Volonteri su stvarno pomagali. Oni kao da su nastavnici u školi. Svako je radio sa određenim detetom. Nekada su uključivali decu iz naselja u rad po grupama. Stvarno su nam dosta pomagali“. (Majka 7)

Pored ove organizacije, podršku deci i porodicama pružao je i pedagoški asistent, čiji ulogu roditelji prepoznaju kao značajnu i van perioda pandemije. Takođe, učesnice ističu i kako su jedna drugoj bile podrška tokom ovog perioda. Važnost uloge pedagoškog asistenta koji poznaje lokalne prilike zajednice iz koje dolaze učenici i učenice romske nacionalnosti, u uslovim pandemijske krize pokazao se kao veoma značajan i koristan kako za učenike i učenice, njihove porodice, tako i za školu.

„Ja u mom naselju živim već 20 godina i sve znam, ko živi, kako živi, od čega živi. Ljudi u školi ne znaju neke stvari, ali zato sam ja na terenu i posređujem. Ja tačno znam ko ima pristup internetu, ko ne, ko je siromašan, ko ne, ko je kakvog imovnog stanja“.
(Pedagoška asistentkinja)

Što se tiče podrške drugih aktera, učesnice navode da je ona izostala u oblasti obrazovanja njihove dece.

„Niko ništa. Nismo imale podršku grada, ni opštine. Crveni krst (opština) je dao pakete za higijenu jednom ili dva puta“. (Majka 2)

Predstavnici NGO Indigo su, u izvesnoj meri, imali podršku nastavnog osoblja škole u koju idu deca iz naselja sa kojima su komunicirali o aktivnostima i zadacima koje deca treba da rade. Kako navodi predstavnica ove organizacije, u prvim mesecima pandemije i pored toga što je ovo bila velika promena za sve, saradnja sa školama je bila veoma dobra pa je volonterima bilo jednostavnije da prate šta je učenicima i učenicama potrebno. Takođe, navode i podršku pedagoškog asistenta koji je donosio štampani materijal za decu koja nisu imala

moгуćnost na drugi naćin da prate nastavu. Međutim, saradnja i podrška su vremenom postale slabije i manje korisne u procesu podrške deci.

Pedagoška asistentkinja, ućesnica istraživanja, prepoznaje podršku NVO Help u vidu donacije opreme (tableta) za praćenje nastave. Ovi uređaji su podeljeni porodicama koje su najsiromašnije, imaju najveći broj dece i porodicama iz readmisije. I ona ističe uzajamnu podršku i solidarnost među zaposlenima u školi koja je proizašla iz okolnosti u kojima su se našli i iz kojih niko nije bio izuzet („Što se škole tiće, svi smo bili mi u istom sosu“.). Što se tiće nadležnog Ministarstva i lokalne samouprave, njihovu podršku ne navodu uz mogućnost da možda o njoj nije bila informisana.

Predstavnica školske uprave, za razliku od drugih ućesnika i ućesnica istraživanja, prepoznaje podršku nadležnog Ministarstva u procesu obrazovanja uopšte (donošenje procedura za rad, organizovanje nastave i donošenje odluka, realizacija časova na nacionalnoj televiziji, uvođenje platformi za organizaciju nastave), u procesu obrazovanja marginalizovanih ućenika i ućenica (obezbeđivanje tehničke opreme i interneta), kao i podršku u svom radu (moгуćnost rada od kuće). Navodi da je ova ustanova, a u saradnji sa nadležnim Ministarstvom, nastojala da prati i podržava različite načine realizovanja nastave tokom pandemije. Jedan od načina praćenja bio je izveštaj koje su škole slale tokom ovog perioda. Deo tog izveštaja posebno se ticao dece koja su u riziku od marginalizacije, pa tako i ućenika i ućenica romske nacionalnosti. Na taj način su Uprava i Ministarstvo imali informacije o ovoj populaciji, izazovima koji su postojali i to im je omogućavalo da reaguju i podrže škole u određenim specifićnim situacijama (poput situacije u kojoj je ućenik usled smrti roditelja od posledica virusa COVID-19 ostao nezbrinut). Takođe, ova ustanova je organizovala i podršku za nastavnike kako bi usavršili informatićka znanja i rad u različitim platformama.

Što se tiće lokalne samouprave, ni ovde njihova uloga nije prepoznata.

„Sa lokalnom samoupravom smo saradivali kada je bio onaj prvi talas, vanredno stanje. U vezi sa organizacijom dežurstava. Moguće je da ja ne znam da su nešto radili, a da ja ne znam, ali mislim da nisu ništa konkretno preduzeli. Na žalost treba da budemo povezani na lokalnu, ali nismo. Mislim da su oni imali neke druge prioritete“.
(Predstavnicu školske uprave)

Predstavnik gradske uprave ne prepoznaje nijedan vid specifićne podrške:

„Sve odluke su se donosile na republičkom nivou, mi smo samo čekali ko i svi da čujemo najnovije mere, uredbe, strategije. Nismo ni mi u tom procesu imali aktivnu ulogu, već se kao i uvek odluke donose negde drugo. Svi strateški potezi i u krizama i ako smo nekad van njih donose se u Beogradu“.

Naučene lekcije i preporuke tokom pandemije virusa COVID-19

Pored prepoznavanja da je period pandemije bio izuzetno izazovan, učesnici i učesnice prepoznaju da je nešto funkcionisalo dobro, da je bilo prostora u nekim segmentima da bude bolje, ali da je to sveukupno bila i prilika iz koje su izvučene neke pouke. Solidarnost i među kolegama i među porodicama, kolegijalnost, sticanje novih veština, brzo uspostavljena komunikacija sa decom i porodicama navode se kao jake strane. Ono što je nedostajalo je bolji nastavni materijal za decu, bolje organizovano obrazovanje učenika i učenica koji imaju IOP, bolja saradnja sa lokalnom zajednicom, veća dostupnost uređaja za praćenje nastave i besplatan internet.

Na osnovu iskustava koje je kriza izazvana pandemijom virusa COVID-19 donela obrazovnom procesu učenika i učenica romske nacionalnosti, gotovo svi učesnici i učesnice istraživanja izdvajaju da je moglo biti angažovano više pedagoških asistenata koji bi pratili individualne potrebe ovih učenika i učenica. Takođe, dodaju da se sa pripremom ove ciljane grupe za onlajn nastavu i generalno primenu digitalnih tehnologija (koje su sadašnjost i budućnost obrazovanja i u redovnim okolnostima) moglo započeti znatno ranije, ali to ostaje kao naučena lekcija za budućnost.

U pogledu posledica ovakvog modela obrazovanja na obrazovna postignuća učenika i učenica romske nacionalnosti, neki od učesnika i učesnica u istraživanju ne očekuju nikakve specifičnosti u odnosu na decu iz većinske populacije, dok nekoliko njih smatra da će posledice po ovu populaciju biti znatno veće i negativnije.

Kada su u pitanju preporuke za unapređenje položaja ovih učenika i učenica u obrazovnom procesu, pre svega navodi da donosioci obrazovnih politika moraju mnogo više da se upoznaju sa ovom populacijom, da prepoznaju njihove specifičnosti i da iste u obrazovnom procesu budu negovane. Takođe, ističu da je porodica veoma važan činilac ovog procesa i da se mnogo više mora raditi na njihovoj informisanosti i edukaciji o važnosti procesa obrazovanja.

„Mi nekad ne razumemo i ne možemo da razumemo jer ne živimo te živote. Nije dovoljno samo da se upoznamo sa tim da oni nemaju dostupnost, da nisu motivisani i

da na osnovu toga donesemo zaključak šta je njima potrebno. Ništa o njima bez njih. Neophodno je da ih uključimo, oni znaju da prepoznaju svoje potrebe. I zato je važno da ih uključimo u sve faze i istraživanja i snimanja potreba i načina kako da se zadovolje. Jer nije samo da date laptop nego da to bude u funkciji“. (Predstavnicu školske uprave)

„Ja bih volela da napomenem da oni govore još jedan jezik koji im je maternji. Zašto romski jezik ne bi bio izborni predmet u školama. Oni su generalno gledano isključeni. Učimo o hrišćanstvu, Sv. Savi, srpskim običajima, a nikad se ne spominju romska kultura i tradicija“. (Predstavnicu NVO Indigo)

Od preporuka za unapređenje položaja ovih učenika i učenica i tokom kriza i u redovnim okolnostima, učiteljice i nastavnice navode da je potrebno da donosioci odluka više slušaju učitelje i nastavnike, tj. one koji su u neposrednom kontaktu sa ovom populacijom i bolje prepoznaju njihove potrebe. Takođe, i one smatraju da su pedagoški asistenti veoma važan izvor podrške učenicima i učenicama romske nacionalnosti:

„Jedna finansijski nepopularna mera, ali najkorisnija, su pedagoški asistenti. To njima najviše treba. Tako se najbolje „primi“ znanje uz podršku“. (Nastavnica 2)

U kontekstu digitalizacije obrazovanja i mogućih izazova za učenike i učenice romske nacionalnosti u istom, učiteljice navode da sve škole dobiju opremu koja je neophodna za pripremu učenika i učenica, a da se aktuelno škole veoma razlikuju po nivou opremljenosti.

Zaključak

Sprovedeno istraživanje imalo je za cilj generisanje pouzdanog znanja o organizovanju i funkcionisanju osnovnoškolskog obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti u okolnostima pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Grada Niša. Istraživanje je sprovedeno kako bi se dobila znanja na osnovu kojih mogu da se poboljšaju uslovi za obrazovanje učenika i učenica romske nacionalnosti u kriznim situacijama i kako pravo na obrazovanje ovih učenika i učenica, koje je i u uobičajenim okolnostima često ugroženo različitim faktorima, ne bi bilo još veći izazov tokom kriza (poput pandemija). Značajno je što su učesnici i učesnice istraživanja bili raznovrsni i obuhvatili su predstavnike i predstavnice škola, predstavnike i predstavnice kako nevladinog, tako i državnog sektora, kao i roditelja dece. To je omogućilo dobijanje raznovrsnih i različitih perspektiva u vezi sa ovom temom.

Kada je u pitanju kvantitativni deo istraživanja, na uzorku od 8 osnovnih škola sagledani su načini izvođenja nastave, teškoće, podrška koja je pružena učenicima i učenicama romske nacionalnosti. Kroz kvalitativni deo istraživanja, realizacijom fokus grupa i intervjuua i uključivanjem različitih zainteresovanih strana (24 učesnika i učesnice) na sveobuhvatan način je detaljnije sagledana ova tema. Dobijena su objašnjenja samog procesa obrazovanja u ovom kontekstu, prepoznati teškoće i izazovi učenika i učenica romske nacionalnost tokom onlajn i kombinovane nastave i na koji način su se oni prevazilazili, ali su i definisane preporuke.

Rezultati ovog istraživanja daju početne, ali značajne uvide u obrazovanje učenika i učenica romske nacionalnosti i mogu biti osnova kako za buduća istraživanja, tako i osnova za zagovaranje unapređenja javnih politika na lokalnom nivou.

Ključni nalazi

Učenici i učenice romske nacionalnosti su u najvećoj meri bili uključeni u nastavu tokom pandemije COVID-19, ali postoje razlike u načinu praćenja nastave u odnosu na ostale učenike i učenice

- Učenici i učenice romske nacionalnosti nastavu su pratili uglavnom putem viber grupa ili su im škole dostavljale štampani materijal za učenje i izradu domaćih zadataka.
- Za razliku od učenika i učenica iz većinske populacije, ovi učenici i učenice su ređe koristili različite platforme za pristup nastavi i nastavnim materijalima i ređe su nastavu pratili putem RTS programa.

Među učenicima i učenicama romske nacionalnosti postojale su razlike u pristupu obrazovanju tokom pandemije COVID-19 u odnosu na njihove karakteristike i karakteristike njihovih porodica

- Za učenike i učenice romske nacionalnost koji dolaze iz porodica koje su materijalno obezbeđene i obrazovane ne prepoznaju se nikakve posebnosti u procesu obrazovanja u odnosu na neromske učenike i učenice, dok je deci iz materijalno depriviranih porodica pristup obrazovanju bio otežan.
- Za učenike i učenice koji rade po individualnom obrazovnom planu (IOP) način organizovanja obrazovanja tokom pandemije nije bio adekvatan. Pored toga što nisu imali dodatnu podršku iz škole, neki od njih nisu imali ni podršku kod kuće.

- Škole u ruralnim područjima ili koje su slabije opremljene digitalnim alatima, imale su manje izbora da ponude učenicima i učenicama romske nacionalnosti u procesu obrazovanja tokom pandemije. Takođe, s obzirom na to da u školama u ruralnim sredinama razrede čini manji broj učenika i učenica, nastava je duži vremenski period bila realizovana neposredno što je predstavljalo prednost.

Izazovi u procesu obrazovanja tokom pandemije koji su specifični za učenike i učenice romske nacionalnosti pre svega su povezani sa socioekonomskim uslovima u kojima oni žive

- Potpuni izostanka uređaja (televizor, mobilni telefon, tablet, kompjuter) putem kojih bi učenici i učenice pratili nastavu
- Nedovoljan broj uređaja u porodici u odnosu na broj dece školskog uzrasta putem kojih bi pratili nastavu
- Nestabilnost snabdevanja električnom energijom naselja u kojima žive neki od ovih učenika i učenica
- Izostanak ili nestabilnost internet konekcije u naseljima i domaćinstvima u kojima žive neki od ovih učenika i učenica
- Izostanak ili neadekvatnost podrške za učenje u porodici
- Neadekvatnost veličine prostora u kom žive mnogočlane porodice
- Fokusiranost porodica na obezbeđivanje zarade menja prioritete i u drugi plan stavlja obrazovanje

Najveći izvor podrške u procesu obrazovanja učenika i učenica romske nacionalnosti tokom pandemije bili su predstavnici NVO i pedagoški asistenti

- Nevladin sektor je u ovom periodu pružio podršku učenicima i učenicama i njihovim porodicama, ali i zaposlenima u školama, pre svega kroz donaciju tehničke opreme.
- Pored obezbeđivanja tehničke opreme, prepoznaju se i druge aktivnosti udruženja Indigo. Kao, možda i značajniji, način podrške prepoznat je angažman volontera ovog udruženja. Direktna podrška u savladavanju gradiva, podrška u korišćenju uređaja, komunikacija sa pedagoškim asistentima i predstavnicima škole samo su neki od načina na koji su volonteri bili aktivni na ovom planu.

- Od 8 škola u uzorku, samo 3 imaju angažovane pedagoške asistente. Svi učesnici i učesnice istraživanja prepoznaju značaj ovog vida podrške i smatraju da bi ista trebala da bude mnogo zastupljenija, naročito u uslovima krize.
- Uloga pedagoških asistenata je prevazilazila u ovom periodu njihove uobičajene radne zadatke i oni su se na sve načine prilagođavali uslovima i mogućnostima dece kako bi im pružili podršku u obrazovanju. Jedna od specifičnih aktivnosti nekih od pedagoških asistenata je i posredovanje da se porodicama obezbedi pristup internetu kako bi deca mogla da učestuju u nastavi.

Roditelji, učitelji, nastavnici, pedagoški asistent kao i predstavnici nevladinog sektora ne prepoznaju ili smatraju neadekvatnom podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i jedinice lokalne samouprave

- Aktivnosti nadležnog Ministarstva, prema gledištima zaposlenih u školama, najčešće nisu bile prepoznate kao podrška, a odlike koje se pripisuju ovim aktivnostima su neadekvatnost, nepravovremenost, naredbodavnost.
- Postoji opšta saglasnost učenika i učesnica istraživanja da lokalna samouprava u ovom periodu nije svojim aktivnostima doprinela obrazovanju svih učenika i učenica, a samim tim ni onima romske nacionalnosti. Učesnici i učesnice istraživanja ostavljaju mogućnost da o toj podršci, ako je postojala, oni nisu bili informisani.

Izražena solidarnost u periodu zdravstvene krize

- Kada je obrazovanje u pitanju, generalno gledano, solidarnost se prepoznaje kao jedna od ključnih karakteristika perioda pandemije COVID-19.
- Prepoznaje se izražena solidarnost na svim nivoima, među zaposlenima u školama, među decom i porodicama, među zaposlenima u drugim ustanovama i organizacijama koje su u direktnoj ili indirektnoj vezi sa procesom obrazovanja.

Preporuke

Obezbeđivanje uslova za praćenje nastave na daljinu

Rezultati istraživanja ukazuju na to da su izazovi u procesu obrazovanja tokom pandemije koji su specifični za učenike i učenice romske nacionalnosti pre svega povezani sa socioekonomskim uslovima u kojima oni žive. Zbog toga je značajno ove uslove unaprediti,

pre svega na nivou obezbeđivanja preduslova za praćenje nastave na daljinu. Ovo je značajno i u kontekstu toga što se digitalizacija nastave vidi kao budućnost u obrazovanju i nevezano za zdravstvenu krizu. Neki od načina za to su:

- Distribucija digitalne opreme (telefoni, tableti, kompjuteri) učenicima i učenicama romske nacionalnosti
- Proširen pristup internetu
- Ujednačavanje nivoa tehničke opremljenosti škola na lokalnom nivou

Razvoj podrške i usluga u zajednici

Iskustva dobre prakse koja postoji u podršci obrazovanju učenika i učenica romske nacionalnosti i koje sprovodi NVO Indigo, i čiji značaj je prepoznat i u ovom istraživanju, ukazuju na to da je podrška u zajednici neophodna kako bi se podržalo formalno obrazovanje učenika i učenica romske nacionalnosti. Zbog toga je značajno da se obezbedi:

- Podrška postojećim udruženjima (poput NVO Indigo) koja se bave podrškom u učenju za učenike i učenice romske nacionalnosti
- Podsticanje drugih NVO da se bave temom obrazovanja i podrškom u učenju za učenike i učenice romske nacionalnosti
- Osnivanje biblioteka u okviru škola ili lokalnih zajednica sa besplatnim pristupom digitalnoj tehnologiji i internetu

Edukacija

S obzirom na to da je u istraživanju prepoznato da je dostupnost uređaja neophodan, ali ne i dovoljan uslov za praćenje nastave i da deca i roditelji romske nacionalnost često nemaju veštine za korišćenje ovih uređaja, prepoznaje se potreba za edukacijom. Takođe, i rezultati koji govore o odnosu nekih roditelja prema obrazovanju i nevezano za krizne situacije potvrđuju potrebu za edukacijom. Zbog toga je potrebno organizovati aktivnosti koje će doprineti:

- Podizanju informatičke pismenosti učenika i učenica romske nacionalnosti i članova njihovih porodica
- Podršci porodicama ovih učenika i učenica kako bi razumeli značaj obrazovanja
- Podizanju informatičke pismenosti nastavnog kadra

Unapređenje međusektorske saradnje uz participaciju svih značajnih aktera i akterki u kreiranju obrazovnih politika

Centralizacija donošenja odluka u krizi, neprilagođavanje lokalnom kontekstu, bez participacije svih je jedna od karakteristika ovog perioda koju naglašavaju neki od učesnika i učesnica u istraživanju. Rezultati istraživanja ukazuju i na izostanak saradnje svih aktera i akterki značajnih za obrazovanje o čemu svedoči i način na koji se percepiraju aktivnosti nadležnog Ministarstva i lokalne samouprave ili neinformisanost o njima. Zbog toga je potrebno obezbediti:

- Aktivniju uloga lokalne zajednice u sveobuhvatnijem prepoznavanju i odgovoru na potrebe ove populacije
- Aktivniju ulogu romske zajednice u kreiranju obrazovnih politika
- Da donosioci odluka više uključuju nastavni kadar u kreiranje obrazovnih programa
- Holističko bavljenje položajem Roma u Republici Srbiji i na lokalnom nivou (u svim segmentima poput problema stanovanja, zaposlenja, zdravstvene zaštite, pa i obrazovanja) kako bi se obezbedili preduslovi za uspešno obrazovanje

Uvođenje većeg broja pedagoških asistenata

Podaci iz ovog istraživanja pokazuju da od 8 škola 3 imaju samo po jednog pedagoškog asistenta. Čak i škola u kojoj je više od 90% učenika i učenica romske nacionalnosti ima samo jednog pedagoškog asistenta. Takođe, još dve škole iskazuju potrebu za podrškom pedagoških asistenata, ali ovu podršku nemaju. Uloga i podrška pedagoških asistenata tokom pandemije COVID-19 su prepoznate u ovom istraživanju. Takođe, njihova uloga je prepoznata i u drugim istraživanjima (Bešter i Pirc, 2021, Reljić i Simeunović, 2021). Uvođenjem većeg broja pedagoških asistenata moglo bi sveobuhvatnije i individualizovanije da se odgovori na potrebe učenika i učenica romske nacionalnosti.

Realizovanje istraživanja

S obzirom na to da je ovo, prema našim saznanjima, prvo istraživanje koje se bavi ovom temom na lokalnom nivou, istraživanja u ovoj oblasti je potrebno nastaviti kako na lokalnom, tako i na nacionalnom nivou. Neka od narednih istraživanja mogu biti usmerena na:

- Istraživanje posledica pandemije na obrazovna postignuća učenika i učenica romske nacionalnosti
- Uključivanje učenika i učenica romske nacionalnosti u istraživanje. Obim i trajanje ovog istraživanja nisu omogućili njihovo uključivanje, a njihova participacija jeste značajna kako bi akcije i mere bile u skladu sa njihovim potrebama.
- Uključivanje roditelja u većem obimu u istraživanje. U ovom istraživanju su učestvovali roditelji iz jednog naselja čija deca imaju podršku NVO Indigo. To se pokazalo kao značajan resurs u zajednici, a posebno u periodima krize gde je bio i najznačajniji izvor podrške u vidu podrške u učenju. Ostaje pitanje šta je sa roditeljima i decom iz drugih naselja koji nisu imali ovaj vid podrške.

Literatura

- Bešter, R., & Pirc, J. (2020). Impact of Remote Learning during the Covid-19 Lockdown on Roma Pupils in Slovenia. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies*, 85, 139–164. <https://doi.org/10.36144/RiG85.dec20.139-164>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry & research design : choosing among five approaches (3rd ed.)*. Sage Publications.
- Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches (4th ed.)*. Sage Publications.
- Čekić Marković, J. (2016). *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja roma i romkinja i preporuke za unapređenje mera analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja roma i romkinja i preporuke za unapređenje mera*. <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/07/Analiza-primene-afirmativnih-mera-u-oblasti-obrazovanja-Roma-i-Romkinja-i-preporuke-za-unapredjenje-mera.pdf>
- Human Rights Council. (2020). *Right to education: impact of the COVID-19 crisis on the right to education; concerns, challenges and opportunities Report of the Special Rapporteur on the right to education*. https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/UNSR_Education_Report%20on%20Covid19_HRC_2020.pdf
- Кнежевић, А. (2010). *Роми (цигани) у Београду*. Универзитет у Београду.
- Lokalni akcioni plan za unapređenje Roma i Romkinja u Gradu Nišu, (2017). <https://www.gu.ni.rs/wp-content/uploads/LAP-za-Rome-2017-2019-ceo.pdf?pismo=lat>
- Milkova, R., & Larkins, C. (2020). *Roma Children's Participation: Shaping Responses to Covid-19 in the EU and Bulgaria*. <http://clok.uclan.ac.uk/33616/1/4%20Roma%20Children%27s%20Participation%20-%20Covid-19%20and%20the%20EU.pdf>
- Радовановић, С., и Кнежевић, А. (2014). *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији Роми у Србији*. <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Romi.pdf>

- Raduški, N. (2020). Obrazovanje romske nacionalne manjine i strategija za socijalno uključivanje Roma u Srbiji. *Socijalna Politika*, 1/2020, 9–27. <https://doi.org/10.22182/sp.12020.1>
- Reljić, M., i Simeunović, M. (2021). REPORT ON THE POSITION OF ROMA MEN AND WOMEN DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA. https://crd.org/wp-content/uploads/2021/03/Serbia_eng_web.pdf.
- Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period 2016-2025. godine, (2016). <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2016/26/1/reg>
- Tana, A., Hasa, E., Shengjergji, A., & Osmanaj, E. (2021). Roma children's access to education during COVID-19 pandemic. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1527–1533. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5ns3.1824>
- Tim Ujedinjenih nacija za ljudska prava u Srbiji, i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije. (2020). *Analiza uticaja COVID-19 epidemije i usvojenih mera na ranjive grupe u Republici Srbiji*. https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-02/LNOB%20analiza_SRB_web.pdf
- Ustav Republike Srbije, (2006). https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, (2017). https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html
- <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/17-Obrazovanje-osetljivih-grupa-2020.pdf>, posećeno 5.7.2022.